

Arşiv Belgelerine Göre Ulemâ ve Meşâyihin Kafkas Gazavâtı ve Hicretindeki Roller

The Roles of Scholars and Sheikhs in the Caucasian Wars and Migrations According to Archive Documents

Dr. Öğr. Üyesi
Mustafa Özсарay

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İstanbul, Türkiye / Fatih Sultan Mehmet Waqf University, Faculty of Islamic Sciences, İstanbul, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-7148-3757>

ROR ID: <https://ror.org/04mma4681>

mustafaozsaray1@gmail.com

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 2 Mart / 2 March 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Haziran / 21 June 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / 30 June 2025

Yayın Dönemi / Publication Period: Haziran / June

DOI: <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1649764>

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Özсарay).

Telif Hakkı&Lisans

Copyright&License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği / Kalem Education Culture Academy Association

Atıf / Cite as

Mustafa Özсарay, "Arşiv Belgelerine Göre Ulemâ ve Meşâyihin Kafkas Gazavâtı ve Hicretindeki Roller", *Sufiyye* 18 (Haziran / June 2025), 89-112.

Öz

İmam Mansur (öl. 1794) Rus işgaline karşı 1785 yılında Kafkasya’da bir direniş hareketi başlatmıştır. Bağımsız bir devlet kurma fikriyle direnişe başlayan İmam Mansur’dan sonra hareketi İmam Muhammed (öl. 1832), İmam Hamzat (öl. 1834) ve İmam Şamil (öl. 1871) sürdürmüştür. Hareket Batı ve Rus literatüründe “müridizm”, Kafkas literatüründe ise “gazavât” adıyla isimlendirilmiştir. Gazavâtta âlimler, şeyhler ve bunlara bağlı talebe ve müritler ön planda yer almışlardır. Kafkas gazavâtı İmam Şamil’in döneminde tam bir devlet teşkilatı bünyesinde sürdürülmüştür. Gazavât, İmam Şamil’in 1859’da Dağıstan’da teslim olmasına kadar devam etmiştir. Rus işgaline karşı Çerkesya’daki direniş ise 1864 yılına kadar sürmüştür. Rus işgali sırasındaki mezâlimin soykırıma dönüşmesi ve direnişin sona ermesi üzerine Kafkas halkları kitleler halinde Osmanlı topraklarına hicret etmiştir. Muhacirler arasında çok sayıda âlim ve şeyhin olması dikkat çekicidir. Bu makalede, Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında adı geçen imamlar başta olmak üzere Kafkasyalı âlim ve şeyhlerin gazavât ve hicret sırasındaki rolleri hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kafkasya, Gazavât, Hicret, Ulemâ, Meşâyih.

Abstract

Imam Mansur (d. 1794) started a resistance movement in the Caucasus in 1785 against the Russian occupation. After Imam Mansur, who started the resistance with the idea of establishing an independent state, the movement was continued by Imam Muhammad (d. 1832), Imam Hamzat (d. 1834), and Imam Shamil (d. 1871). This movement was called “muridism” in Western and Russian literature, and “ghazawat” in Ottoman and Caucasian literature. In the ghazawat, scholars, sheikhs and their students and disciples were in the foreground. The Caucasian ghazawat was carried out within a full state organization during the period of Imam Shamil. The ghazawat continued until Imam Shamil surrendered in Dagestan in 1859. The resistance in Circassia against the Russian occupation continued until 1864. After the atrocities during the Russian occupation turned into genocide and the resistance ended, the Caucasian people migrated to Ottoman lands in masses. It is noteworthy that there are many scholars and sheikhs among the immigrants. In this article, some evaluations will be made about the roles of the Caucasian scholars and sheikhs, especially the aforementioned imams, during the ghazawat and emigration in the light of the Ottoman Archive documents.

Keywords: Sufism, Caucasia, Ghazawat, emigration, scholars, sheikhs.

Giriş

Kafkasya'dan gelen muhacirler arasında bulunan âlim ve şeyhlerin gazavât ve hicret sırasındaki rollerine dair yaşlı Kafkas muhacirlerinden gençlik yıllarında dinlediğim sözel hatıralara Osmanlı Arşivi'nde uzman olarak çalıştığım yıllarda belgelerin şahitlik ettiğini görmüştüm. Kafkasya ile ilgili sayısı on binlere varan belgelerde yüzlerce âlim ve şeyhin ismi geçmekteydi. Belgelerde bunların Kafkasya'nın Dağıstan, Çeçenistan, Osetya, Çerkesya, Karaçay, Balkar ve Abhazya bölgelerinde Ruslara karşı yaptıkları gazavât sırasındaki mücadeleleri, Osmanlı ile ilişkileri, hicretleri, iskânları ve vazife taleplerine dair bilgiler vardı. Kafkasya üzerine daha önce bazı çalışmalar yapmıştım. Bu çalışmalar Kafkasya'nın İslamlaşma süreci, Kafkas-Rus savaşları ve hicretin siyasi sebepleri ile Şeyh Şamil'in Osmanlı ile ilişkilerine dairdi. Çalışmalarım sırasında arşiv belgeleri arasında çok sayıda âlim ve şeyhin ismine rastladım. Belgelerdeki bilgiler bunların daha çok İslâmî gayret ve saiklerle hareket ettiklerini göstermekteydi. Bu sebeple Kafkas gazavâtı ve hicretinde üstlendikleri rolleri bu açıdan ortaya koyan bir çalışma yapmak istedim.

Bu çalışma, Şeyh Mansur'un (öl. 1794) Rus istilasına karşı 1785 yılında başlattığı ve Şeyh Şamil'in (öl. 1871) teslim olmasıyla 1859 yılında sona eren gazavât hareketi dönemi ile 19. yüzyılın ortalarından başlayıp, 1857'den itibaren yoğunlaşmaya başlayan ve 20. yüzyılın sonlarına kadar aralıklarla süren hicret dönemini kapsamaktadır. Bu çalışmada ulemâ ve meşâyihin Kafkas gazavâtı ve hicretindeki faaliyetlerinin bütünü üzerinde detaylı olarak durulmayacaktır. Bu nedenle savaş, diplomasi ve nüfus hareketleri bağlamında Kafkas Rus savaşları ve göçleri hakkında daha önce yapılan araştırmalarla karşılaştırmalı bir değerlendirmeye gidilmemiştir. Çalışmanın amacı ulemâ ve meşâyihin Kafkas gazavâtı ve hicretindeki gayeleri ve rollerini kendi ifadelerine dayalı olarak tespit etmektir. Dolayısıyla örnekleme yöntemiyle arşiv belgelerinin satır aralarından bu bilgiler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle araştırma belgelere dayalı olarak sadece bu iki hususa hasredilmiştir.

Şeyh Mansur (öl. 1794), Molla Gazi Muhammed (öl. 1832) ve Şeyh Şamil (öl. 1871) Kafkas gazavâtının önemli imamlarıdır. Bunlar aslen ilim ve irfan ehlidir ama kendilerine imam denilmesi Kafkasya gazavât hareketinin liderleri olmaları sebebiyledir. Bu zatlar hareketin liderlerindendir. Dolayısıyla haklarında akademik araştırmaların yapıldığı gözlenmektedir.

Ancak bu imamlar dışında Kafkas gazavâtı ve hicretinde yer alan ve arşiv belgelerinde isimleri geçen âlim ve şeyhler hakkında yeterli veri olmaması sebebiyle haklarında akademik çalışmalar bulunmamaktadır. Oysa meşhur olan hareket liderleri dışındaki ulema ve meşayihin hayatlarına dair verilerin tespiti ve değerlendirilmesi de tasavvuf tarihi için önemlidir. Kafkasya ile ilgili çalışmalarda bu âlim ve şeyhlerin hicret öncesindeki hayatlarına dair yeterli bilgilere sahip değiliz. Hicret sonrasındaki hayatları hakkında da pek bilgi bulunmamaktadır. Kafkas-Rus savaşları ve hicrete dair yapılan belge neşirlerinde¹ ise meşhur olan birkaç âlim ve şeyhin isimlerine rastlanmaktadır. Kafkasya'nın özgürce yaşaması için yukarıda adları geçen ilim ve irfan ehli imamların dışında pek çok âlim ve şeyh Ruslara karşı uzun yıllar gaza etmiş ve sonunda epeyce bir kısmı Osmanlı topraklarına hicret etmiştir. Bunların bazısının isimleri arşiv kayıtlarında geçmektedir ama belgelerde detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bilgiler bu kişilerin devlet daireleri ile olan yazışmalarına sebep olan olaya münhasırdır.² Arşiv belgelerinden isimleri tespit edilenler hakkında saha araştırması ve aile yakınları ile görüşme yöntemi ile yeni bilgilere

1 Belgeleri muhtevi bu çalışmalar için bk. M. Fatih Can - Erol Karayel, *Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler* (İstanbul: Kafkasevi Yayınları, 2010); Mustafa Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, Savaş ve Sürgün*, (İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2011); Kemal Gurulkan vd., *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri* (İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2012).

2 Kafkas ulemâ ve meşâyihî üzerine Osmanlı Arşivi katalogları üzerinde yaptığım taramada tespit ettiğim âlim ve şeyhlerden bazılarının isimleri şunlardır: Dağıstanî Abdüsselam Efendi, Dağıstanlı Şeyh Rıza Efendi, Kaberdey Hacı İshak Efendi, Çerkes İsmail Efendi, Dağıstanî Ahmed Efendi, Dağıstanlı Müftü Hacı Yusuf Efendi, Dağıstanlı Şeyh Seyyid Mirza, Dağıstanlı Mehmed Çelebi, Dağıstanlı Hüseyin Efendi, Dağıstanlı Şeyh Hacı Yahya, Çerkes Mehmed Efendi, Dağıstanlı Seyyid Hacı Abdülkerim Efendi, Dağıstanlı Şeyh Ali Efendi, Dağıstanlı Kadiri Şeyhi Hacı Abdullah Efendi, Dağıstanlı Müderris Muhyiddin Efendi, Dağıstanlı Nakşibendi Şeyhi Mehmed Efendi, Dağıstanlı Şeyh Sırrı Efendi, Dağıstanlı Hacı Abdülgafur Efendi, Dağıstanlı Müderris Mehmed Ali Efendi, Halidi Şeyhi Hasanî Mehmed Efendi, Dağıstanlı Dersiam Nakşi Şeyhi Hacı Mehmed Raşid Efendi, Davudiye Müderrisi Dağıstanlı Zekeriya Efendi, Dağıstanlı Abdullah Efendi, Çerkes Mehmed İzzet Efendi, Dağıstanlı Hacı Abdullah Efendi, Dağıstanlı Şeyh Hacı Hafız Ali el-Asker Efendi, Habbay Efendi, Naib Mehmed Emin Efendi, Çerkes Hasan Efendi, Kaberdey Mehmed Efendi, Dağıstanlı Hacı Abdülcelal Efendi, Dağıstanlı Akşemseddinzade Hacı Musa Efendi, Çerkes İbrahim Efendi, Çerkes Mehmed Efendi Merzifonî, Dağıstanlı Ahmed Efendi Seferihisarî, Çerkes Müderris Yakub Fevzi Efendi, Çerkes Kadiri Şeyhi Abdullah Mahmud Rasim Efendi, Dağıstanlı Şeyh Said Sivasî, Kafkasyalı Mustafa Nureddin Efendi, Çerkes Müderris Yakub Efendi, Çerkes Şeyh İsmail Maraşi, Çerkes Şeyh Nuh Abdullah Efendi, Dağıstanlı Hacı Süleyman Efendi, Kuban Müftüsü Çerkes El-Hac Zekeriya Efendi.

Yukarıda isimleri zikredilen zatlara dair arşiv kataloglarından tespit ettiğim özetleri ve belge referanslarını bir çalışmamda neşretmiştim. (bk. Mustafa Özsaray, *Çerkeslerin İslamlaşması* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 228-234.

ulaşmak mümkündür. Bu çalışma bunun bir başlangıcı olarak da literatüre katkı sağlamaktadır. Bu isimlerden hareketle yapılacak yeni çalışmalar Kafkas ulemâ ve meşâyihinin İslam ilim ve fikir dünyasına katkılarını ortaya çıkaracaktır.

Nakşibendi tarikatı mensuplarınca başlatılan direniş hareketi Rus ve Batı literatüründe “müridizm” olarak geçmektedir. Müslümanlar ise direnişi “gazavât” olarak adlandırmıştır.³ Rus arşivlerine ve batılı kaynaklara göre Şeyh Şâmil’in Ruslara karşı verdiği mücadeleyi araştıran Baddeley, Rusların kullandığı “müridizm” kavramını kullanmıştır.⁴ Şeyh Şâmil’in kâtipliğini yapan M. Tahir El-Karâhî (öl. 1882) ise yaptıkları mücadele için “gazavât” kavramını tercih etmiştir.⁵ Arşiv belgelerinde de Kafkasya’da Ruslara karşı gerçekleşen direniş ve mücadele için gaza ve cihad terimleri kullanılmıştır.

1. Kafkas Gazavâtı İmamlarının Gayesi

Kafkas gazavâtının çıkış gayesi, günümüzde Kuzey Kafkasya olarak adlandırılan bölgede İslâmî temelde bağımsız bir devlet kurulmasıdır. Gazavât imamlarına göre, Kafkasya’nın Rus işgalinden kurtulmasının ve bağımsız kalabilmesinin tek çaresi tevekkül ve azimle Allah’ın emrine uyarak gaza etmek ve şeriat kanunlarına göre yapılandırılan devletin nizamlarına uymaktır. Bununla birlikte bunun başarıya ulaşabilmesi için de hami devlet olarak kabul ettikleri ve devamlı irtibatlı oldukları Osmanlı Devleti’nin siyâsî ve askerî yardımı ve desteği gereklidir. Gazavât imamlarının bu gayeleri ve stratejileri ise arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. Tabii ki Kuzey Kafkasya ismi o dönemde kullanılmamaktadır. İmamların harekât planları Hazar Denizi’nden başlayan ve Kırım’a kadar uzanan aynı din, tarih ve kültüre sahip halkların yaşadığı coğrafyayı kapsamaktadır. Onlar, bu coğrafyada yaşayan ve beyler tarafından geleneksel kanunlar ile yönetilen toplumları İslâmî esaslara dayalı bir

3 Süleyman Uludağ, “Müridizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2024).

4 John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şâmil*, çev. Sedat Özden (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995), 228.

5 Tahir el-Karâhî’nin Arap dilinde yazdığı eseri, Osmanlı Türkçesine Tâhîrülmevlevî çevirmiştir. “*Kafkasya Mücahidi İmam Şâmil’in Gazavâtı*” isimli çeviri Sebîlürreşâd tarafından 24. kitap olarak İstanbul’da 1914 yılında basılmıştır. bk. Tahir el-Karâhî, *İmam Şâmil’in Hâtıratı*, haz. H. Ahmet Özdemir (Ankara: Semerkand Yayınları, 2001).

devlet çatısı altında birleştirmek istemişlerdir. Gazavâtı ilk defa 1785'te başlatan İmam Mansur (öl. 1794), bu amaçla Kafkas halklarını motive etmiştir. I. Abdülhamid'e (öl. 1789) gönderdiği 1 Şaban 1199/9 Haziran 1785 tarihli mektubunda, onun gaza niyeti ve azmi açıkça görülmektedir. İmam Mansur, mektubunda, padişahın sayesinde ve bayrağı altında asude olduklarını, ehl-i İslâm'ın çok aciz bir durumda ve yardıma muhtaç bir halde bulunduğunu belirtip padişahı yardım beklediklerini vurgulamıştır. Mektupta, kendilerinin Allah'ın aciz kulları olarak Hak Teâlâ'nın emrettiği şeyleri emretmek ve nehyettiği şeyleri nehyetmekle görevli olduklarını açıkladıktan sonra, Dağıstan halkının Allah'ın izniyle kendilerine itaat ettiklerini ifade etmiştir. Padişah ve devlet için dua ettiklerini söyleyip yardım edilmesini talep etmiştir. Mücadelelerine Allah'ın yardım ettiğini, kâfirlere vaki olan depremle izah etmiş ve bu olayı kâfirlerin gücünün kırılacağına ve devletlerinde sarsıntı ve yıkılma alametleri görüleceği şeklinde yorumlamıştır. Nitekim kendilerinden korkan Rusya'nın sallanmaya ve yıkılmaya meylettiğini öngörmüştür. Hak Teâlâ'nın nusret eylediğini bir kere daha ifade ettikten sonra mektubunu şu inanç ve dua ile bitirmiştir:

“Hak Teâlâ bizimle olduğu sürece bizi yenmek kimin haddine. Eğer Hak Teâlâ'nın muradı bizi hor ve hakir etmek ise bize kim yardım edebilir? Ya Rab! Sen dîn-i mübîne yardım edene yardım eyle. Dîni perişan etmek isteyen perişan eyle. Sen bize kâfir kavme karşı zâfer nasip eyle.”⁶

İmam Mansur'un 13 Nisan 1794'te ölümünün⁷ ardından gazâ niyetiyle yapılan direnişin liderliğinde bir aralık görülmektedir. 1823 yılında Dağıstan'da irşada başlayan Gazi Muhammed (öl. 1832) Ruslara karşı aynı niyetle ikinci gazavâtı tekrar başlatmıştır. Gazi Muhammed, bu faaliyetleri sırasında gaza etme ve Ruslara haraç verilmemesi düşüncesini de halka açıklamıştır. Kafkasyalıları cihada çağıran bildirisiyle ikinci gazavât hareketini başlatmıştır.⁸ Gazavâtı yeniden başlatan Gazi Muhammed Gimrevî bir Arapça bildiri neşretmiştir. Bildiriye, kalbinde zerre kadar imanı olan herkese, özellikle ümera ve rüesaya diye başlamıştır. Onlardan Allah'ın

6 Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e.]*, No. 686, Gömlek No. 5, 1a.

7 Mustafa Aydın, “Şeyh Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2024).

8 Uludağ, “Müridizm”.

kelimesini yüceltmelerini, şeriatı uygulamalarını, kâfirlere bağlı kalmalarını, cihad etmelerini, haramları bırakmalarını, içki ve zulmü terketmelerini ve Rus kanunlarıyla hükmetmemelerini istemiştir. Bildiride ayrıca kim bu kanunlarla hükmederse ondan uzak durmalarını, muamelelerini şeriata göre yapmalarını, katil, maktul, yaralayan ve yaralananlar ile ilgili davalarda şeriata göre hüküm verilmesini emretmiştir. Yine yanlarında olan Allah'ın yarattığı kullar ve özellikle çocuklar ve eşlere güzel söz ve davranışta bulunmalarını, putperestlik inançlarını terk etmelerini, Allah'ın ve Resûlû'nün dinine dönmelerini, şeriata uymayı menedenleri beldelerinden çıkarmalarını ve iyilikle emretmelerini talep etmiştir. Bildiride sıraladığı bu maddelere dair naslardan deliller getirmiştir. Bu bildiride, Nalçık kalesinden de bahsedilmesi imamların sadece Dağıstan ve Çeçenistan'ı değil Çerkesya'yı da harekât sahası olarak gördüklerinin önemli bir delilidir.⁹

İkinci gazavâtı başlatan Nakşibendî meşâyihinden Gazi Muhammed Ruslara karşı önemli zaferler kazanmıştır.¹⁰ Gazi Muhammed'in Gimri'deki çatışmada şehit olması üzerine yerine Hamzat Bey (öl. 1834) üçüncü imam olarak seçilmiştir.¹¹ Onun Dağıstan Emiri Hamza Bey unvanıyla II. Mahmud'a gönderdiği 7 Zilkade 1248 / 28 Mart 1833 tarihli Arapça mektubunda selefi Gazi Muhammed'in Ruslara karşı ahaliyi harbe sevk etmesine ve Ruslara karşı başarı elde etmesine atıfta bulunularak kendilerine yardım edilmesi bildirilmektedir.¹²

Gazavâtın üçüncü imamı Hamza Bey'in (İmam Hamzat) 19 Eylül 1834'teki şehadeti üzerine ise yerine Şeyh Şâmil (öl. 1871) imam seçilmiştir.¹³ Şeyh Şâmil imamlığa seçildiğinde aynı selefleri gibi gaza niyetiyle 1859 yılında esir düşene kadar mücadele etmiştir. Şeyh Şâmil'in kumandanlarından Danyal Sultan, 8 Rebîülevvel 1273/6 Kasım 1856 tarihli arzuhalinde İmam Şâmil'in gazâsından bahsetmektedir. Danyal

9 Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, No. 3, Gömlek No. 74.

10 7 Ramazan 1248 / 28 Ocak 1833 tarihli bu hatt-ı hümayûnda Nakşibendî tarikatından İmam Gazi Muhammed'in reisliğinde Ruslara karşı alınan galibiyetlerden şöyle bahsedilmektedir: "...Çeçen ta'bir olunur mahallerde sâkin tâife-i Lezgiyân kaviyyü'l-imân ekserisi tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendîyye'den olarak rüesâsından biri Gâzî Muhammed Efendi nâmında olarak Rusya askeri ner ne zaman Çeçen üzerine gitmiş ise makhûran avdeti iddia..." BOA, HAT, No. 693, 33443a.

11 Uludağ, "Müridizm".

12 BOA, HAT, No. 2, 48a.

13 Uludağ, "Müridizm".

Sultan arzuhalde, Şâmil'in kendisine bağlı vilayetlerde şeriatı icra eylediğini ve Rusya ile gazavâta başladıktan sonra Avar, Hunzak ve Çeçen vilayetlerindeki Rus kalelerini fethettiğini zikretmektedir. Danyal Sultan, Allah'ın Müslümanlara yardım ettiğini gördükten sonra kendi gayretini artırdığını açıklamıştır. Arzuhalde Rusya'nın kendisini caydırmak için teklif ettiği görev ve ikramları reddedip savaş yerlerinde ribatlar yaptırarak direndiğini açıklamıştır.¹⁴

Kafkasya'daki en saygın Nakşibendî şeyhlerinden ve aynı zamanda Şeyh Şâmil'in kayınpederi Cemaleddin Gazikumukî (öl. 1869) Sultan Abdülaziz'e (öl. 1876) gönderdiği 20 Rebiülevvel 1279/15 Eylül 1862 tarihli arizada İmam Şâmil'in gaza niyetiyle savaştığını belirtmektedir. Cemaleddin Efendi Dağıstan'da olduğu zamanlarda şeriat ve tarikatı gücü nispetinde yaydığını ve damadı Şâmil ile uzun yıllar Rusya'ya karşı cihad ve gaza ettiğini açıklamaktadır.¹⁵

Gazavâtın ve kurulan devlet sisteminin dînî esaslara dayanması ise liderlerin aldıkları eğitimle ilgilidir. İlk hareketi başlatan İmam Mansur, Nakşibendî tarikatındandır.¹⁶ Gazavâtı tekrar başlatan Gazi Muhammed ve yakın arkadaşı İmam Şâmil, Nakşibendî şeyhi Muhammed Yarağt'ye (öl. 1838) bağlanıp ondan tarikat ilmini öğrenip çalışmalara başlamışlardır. Şeyh Muhammed Yarağt, icazeti Has Muhammed Şirvanî'den (öl. 1844) almıştır. Has Muhammed Efendi ise Kürdemirli Şeyh İsmail Efendi'den (öl. 1848) icazet almıştır.¹⁷ Gazi Muhammed ve İmam Şâmil köyleri

14 "...Diyâr-ı Dâğıstânîyye'den zikri meşhûr ve kerâmeti gayr-i mahsûr olan Şeyh Şâmil Efendi zuhûra gelip onların üzerlerine âmir nasb kılınıp tamamen vilâyetlerinde şeriat-ı Muhammediyye'yi icrâ eyleyip ve bu küffâr-ı hâk-sâr ile gazâvata başlayıp gün gün kıtâl ve muhârebeler vâki' olup Avar ve Hunzak ve Çeçen vilâyetlerinde binâ eylediği kal'alarını feth ve ülkelerini zabt edip İslâm tâifesine nusretullah vâki' olduğunu görende bu bendeleri dahi gayret-i İslâm'a gelip ve bu kâfirînin ettiği hürmet ve vazîfe ve ikrâmlarından vaz gelip ber-cânib-i ittibâ ve havâslarım ile ba'd-i muhârebe-i şedîd cihet-i Osmâniyye-i devâmiyyenin mesâfesi ba'id ve tarihi gayr-i nâfiz olduğundan diyâr-ı Dağıstan'a hicriyye-penâh getirip şeyh-i mûmâ ileyhın yanına gelip ba'zı husûn ve kal'alar nasb edip ve iktiza eden yerlerde ribâtlar binâ eyleyip..." Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Mektûbî Kalemî* [HR. MKT], No. 234, Gömlek No. 64, 4a.

15 "...Dağıstan'da bulunduğum müddetce şerî'at-ı Muhammediyye ve Tarikat-i Aliyye'yi 'alâ hasbi'l-iktidâr temhîd ve ihyâ ve mesmû'-ı pâdişâhîleri buyurulmuş olduğu üzere oğlum Gâzî Şâmil Efendi bendeleriyle sinîn-i vefîre müddetince Rusyalı ile cihâd ve gazâ ve usûl-i nasfet ve adâleti pîşvâ ettikçe 'avn-ı Bârî ile muzaffer ve mansûr'u'l-livâ olunmakda iken..." Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ* [MVL], No. 408, Gömlek No. 15, 2a.

16 Aydın, "Şeyh Mansûr".

17 Kürdemirli Şeyh İsmail Efendi'nin tasavvuf anlayışı hakkında detaylı bilgi için bk. İsmâil Sirâceddin Şirvânî, *Risâleler Müceddidî-Hâlidî Nakşîliğin Esasları*, thk. çev. Orkhan Musakhanov

Gimri'ye dönünce şeriat ve tarîkat ilimlerini öğretmeye başlamışlar ve bunun sonucunda müritleri gittikçe artmıştır.¹⁸ Şeyh İsmail Kürdemirî ise Mevlana Halid-i Bağdadî'den (öl. 1827) icazet almıştır.¹⁹ Şeyh İsmail Şirvanî birçok halife yetiştirip Kafkaslar ve Tataristan'a göndermiştir.²⁰ Osmanlı son devir tasavvuf araştırmacılarından Osmanzâde Hüseyin Vassaf ise Şeyh Şâmil'in silsilesini Muhammed Yerağî, Şeyh İsmail Şirvanî ve Mevlana Halid-i Bağdadî olarak göstermiştir.²¹

Gazavât hareketi, zaman içerisinde bütün Kafkasya'ya yayılmış ve uluslararası toplumda da yankıları görülmüştür. Tahir el-Karâhî (öl. 1882), Şeyh Şâmil'in cihadının şöhretinin Müslümanlar arasında yayıldığını ve Mekke, Medine, Türkistan ve sair İslâm beldelerinin ahalisinin başarılı olması için dua ettiklerini belirtmiştir.²² Özellikle İmam Şâmil gazavâtın en önemli lideri olarak bütün dünyada tanınmıştır. Mücadelesi sırasında Avrupa basını kendisi ile ilgili haberler yapmıştır ki bunların bir kısmının tercümeleri Osmanlı Arşivi'nde vardır.²³

Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerde gazavât liderleri ve bunların maiyetinde bulunan ulemâ ve meşâyihle dair önemli veriler bulunmaktadır. Bu belgeler sayesinde halkın imamlara olan bağlılığına dair bilgilere de rastlamaktayız. Gazavât liderlerinin medrese ve tekkelerle bağlantılı ulema ve meşayih arasında olması doğal olarak harekâta halkın katılımını da sağlamıştır. Bunun sebebi halkın gazavâtı başlatan bu kişilerin ilim ve irfan kaynaklı manevi güçlerine inanmaları ve onlara olan sevgi ve bağlılığıdır diyebiliriz. Nitekim, Kafkas gazavâtını başlatan İmam Mansur'un

(İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2018).

18 Hasan el-Kadarî, Âsâr-ı Dağıstan, çev. Musa Ramazan (İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2003), 112.

19 Ahmet Turan Arslan, "Hâlid-i Bağdadî'nin İsmâil-i Şirvânî'ye Verdiği Hilâfetnâme", *Reyhan Dergisi* (Erişim 12 Mayıs 2025). Bu hilâfetnâmenin aslı, tahkiki ve tercümesi için bk. Musakhanov Orkhan, "İsmail Sirâceddin Şirvânî'nin Hayatı, İcazeti, Halifeleri ve Risaleleri", thk. ve çev. Orkhan Musakhanov, *Risâleler Müceddidî-Hâlidî Nakşîliğine Esasları*, ed. İsmâil Sirâceddin Şirvânî (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2018), 24-33.

20 Necdet Tosun, "Nakşibendiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 656.

21 Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), 2/361, 363.

22 Tahir el-Karâhî, İmam Şâmil'in Hâtıratı, XXXVIII (Giriş).

23 Bu konudaki belgelerin bazıları tarafımızdan neşredilmiştir. Bunlar için bk. Mustafa Özsaray, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya-Kuzey Kafkasya İmamı Şeyh Şâmil* (İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2021), 2/211-217.

Çerkesya'daki Osmanlı paşasına gönderdiği 1200/1785 tarihli Arapça mektubundaki şu ifadeleri bu düşüncemizi teyit etmektedir:

“Allah, Resûl-i Ekrem Hazretleri vasıtasıyla bu hakire gaza emri verdi. Müslüman ümmetini şeriata davet etme, Müslümanların aralarındaki işleri düzenleme, onları dosdoğru yola çağırma ve şariat üzere sabit olarak gazaya devam etme görevi ile emrolundum. Bundan dolayı ümmet-i Muhammed işitip itaat ettik diyerek samimiyetle bu hakire bağlanmayı kabul ettiler...”²⁴

Kafkasya'da görevli Osmanlı Kumandanı Ferah Ali Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen 1785 tarihli raporda halkın peyderpey Çeçen denilen yerde ortaya çıkan İmam Mansur'a itaat ettiği, Kaberdeylerin imam bize Allah tarafından geldi diyerek onun hareketine katıldıkları, Abaza ve Çerkeslerin de onun hareketine katılmak üzere hazır ve amade oldukları bildirilmektedir.²⁵

İmam Şâmil tarafından Çerkes topraklarına naib olarak tayin edilen Muhammed Emin Efendi de İstanbul'a gönderdiği 23 Şaban 1270/21 Mayıs 1854 tarihli mektupta Şeyh Şâmil'in kayınpederi Şeyh Cemaleddin Efendi ve diğer Nakşibendî şeylerinin bereketiyle ahalinin itaat altına alındığını açıklamıştır.²⁶

2. Âlim ve Şeyhlerin Kafkas Gazavâtı ve Hicretindeki Roller

Kafkas gazavâtı ve sonrasında Osmanlı topraklarına yapılan hicret sırasında çok sayıda Kafkasyalı ulemâ ve meşâyih'in mühim roller üstlenmişlerdir. Bu ulemâ ve meşâyih arasında içerisinde naipler, kumandanlar ve elçilik görevlerinde bulunanlar olduğu gibi cephe gerisinde destek hizmetlerinde görev yapanlar da olmuştur. Ayrıca halkın bilinçlendirilmesi ve yeni kurulan devlet sisteminin dînî, malî ve hukukî hizmetlerinde de vazife almışlardır. Mesela bunlardan Muhammed Emin Efendi (öl. 1901), İmam Şâmil tarafından Çerkesya naipliğine tayin edilmiştir. Muhammed Emin Efendi, Çerkesya'daki savaşın gidişatı konusunda gönderdiği mektuplarla İstanbul ile de haberleşmeyi sağlamıştır. Şâmil'in Çerkesya Naibi Muhammed Emin'in İstanbul'daki Mehmed Ali Paşa'ya gönderdiği 28

24 BOA, HAT, No. 1351.

25 BOA, HAT, No. 1011-B.

26 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye* [İ. DH], No. 303, Gömlek No. 19234.

Zilkade 1268/13 Eylül 1852 tarihli Arapça mektubunda İstanbul ile haberleştiği bilgisi şöyle geçmektedir:

“...Bundan sonra bu mektubu yüce huzurunuza haberleşme amacıyla gönderdim. Size daha önce de mektuplar göndermiştim. Sen, İstanbul’daki güveneceğim kimsesin. Bizim sizden isteğimiz az veya çok, açıktan veya gizliden ister karadan ister denizden olsun bir yardım bulmaktır. Biz yüce huzurunuzdan Müslümanların haclarını, ticaretlerini ve isteklerini yapabilmelerini umuyoruz. Yüce huzurunuzdan görev alanınız içerisindeki iş hususunda sizin tarafınızdan büyük bir gecikme ve felaket olmadan yardımcı olmanızı arzu ediyoruz. Şeyh Şâmil’in cihadına dair habere gelince o düşmanı yenmiş ve zafer kazanmıştır. Hatta Ruslardan çok sayıda kale almıştır. Ruslar ebediyen ve kesinlikle bir şey yapabilmekten ümidini kesmiştir...”²⁷

Gazavât ile ilgili eldeki en önemli kaynaklardan biri olan *Barîkatü’s-süyûfi’d-Dâğıstâniyye fî ba’di gazavâtî’s-Şâmiliyye*’nin müellifi ulemadan M. Tahir El-Karâhî, Şeyh Şâmil’in kâtipliğini yapmıştır. Karâhî, Şeyh Şâmil’e cepheye savaşmak istediğini söylediğinde Şâmil bunu kabul etmemiş ve ölen savaşçıların yerine adam bulabileceğini ama eli kalem tutan biri olarak ona savaşların kitabını yazmayı sürdürmesini söylemiştir.²⁸ Dolayısıyla gazavâtla ilgili bu değerli eser Şeyh Şâmil’in ileri görüşlülüğü sayesinde telif edilmiştir. Şeyh Şâmil bu şekilde gelecek nesillerin gazavât idealinden haberdar olmalarını sağlamıştır. Görüldüğü gibi o, mücadele ve savaşlarıyla tarih yaparken aynı zamanda gazavâtın tarihinin de yazılması gerektiğini hatırlatarak ilim ve irfan sahibi zatların bu mücadeledeki rollerinin değerini ortaya koymuştur.

Bununla birlikte gazavât sırasında Rusların verdiği maaş ve rütbeleri tercih eden ulemâ da yok değildi. Bunlar Rus yetkilileri tarafından kadılık ve hâkimlik makamlarına getirilmişlerdi. Ruslara hoş görünmek için zulüm ve zorbalıkları adalet diye gösterip halkın Ruslara alışmasını sağlamaya çalışıyorlardı.²⁹

Osmanlı arşivindeki belgelere bakıldığında Kafkasyalı âlim ve şeyhlerin savaş sırasında olduğu gibi hicret sırasında da aktif görevler üstlendikleri görülmektedir. Bu durum son derece anlaşılabilir bir vakıadır. Çünkü

27 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Divan Kalemi* [A. DVN], No. 79, Gömlek No. 70.

28 Tahir el-Karâhî, İmam Şâmil’in Hâtıratı, XI (Giriş).

29 Tahir el-Karâhî, İmam Şâmil’in Hâtıratı, XXXVII (Giriş).

âlim ve şeyhler her zaman Müslüman toplumlarda etkili kişiler arasında olmuştur. Kafkasyalıların başlarına gelen bu tarihi kırılma anında da âlim ve şeyhlerin hicretle ilgili aldıkları kararların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Vatanlarına çok bağlı olan, bundan dolayı Rusya'ya karşı yüzyıllardır direnen ve halkı da buna ikna eden âlim ve şeyhlerin hicret kararı almalarına yol açan sebepler ne idi? Kuşkusuz âlimler Müslüman bir beldenin işgalini engellemek için gaza ve cihad etmek nasıl ki farz ise bir belde- de baskı ve zulüm neticesinde İslâm'ı yaşama imkânının kalmadığının ortaya çıkması hâlinde hicrete dinen müsaade edildiğini biliyorlardı. Bundan hareketle hicret edenler vardı. Mesela Dağıstan Lezgi ahalisi eşrafından ve Kureyş neslinden Abdülkadir Efendi'nin Şeyh Şâmil'in askeri kumandanı olarak din ve devlet için gaza ettiği, ancak Rusya'nın Lezgi'yi ele geçirmesi üzerine Allah'ın rızası ve Peygamberin sünnetini yerine getirmek için hicret ettiği bir belgede geçmektedir.³⁰ Nitekim İslam hukukunda, dârülharp sayılan bir belde dinini açıklamaya gücü yetmeyen ve farzları yerine getiremeyenlerin imkân ve güçleri olması durumunda dârülslâm sayılan beldeye hicret etmelerinin vacip olduğu ve bu durumda dârülharpte ikamete devam etmenin haram olduğuna dair içtihat da vardır.³¹ Ruslar işgal ettikleri yerlerde yerleşim yerlerini ortadan kaldırdıkları gibi cami ve mescitleri de tahrip etmişlerdir. Halkın din ve vicdan hürriyetini ellerinden almıştır. Bundan dolayı âlimler ve şeyhler hicret etmelerini gerekli kılan koşullar oluştuğu için bu hükmü uygulamak gerektiği konusunda içtihat etmişlerdir. Kuşkusuz soykırıma varan katliamlar neticesinde halkın direniş umutlarının kaybolması, ağır mezâlim ve zayıflara maruz kalmaları, direnecek eli silah tutan gençlerin kalmaması gibi etkenler de göz önüne alındığında âlimler ve şeyhlerin hicret etme kararlarının psiko-sosyal sebepleri de anlaşılabilmektedir. Arşiv belgelerine bakıldığında onların özellikle işgal altında dinlerini yaşayamayacaklarından korktukları ve nesillerinin Hristiyanlaştırılmasından endişe ettikleri görülmektedir. Nitekim Şeyh Şâmil de esir iken Rusya'da kalacak nesillerinin Hristiyan olmasından korktuğunu, bundan dolayı

30 BOA, A. DVN. No. 122, 54-1a.

31 Ahmed Özel, "Hicret'in Fıkhi Yönü", *Diyanet İlmî Dergi* 19/3 (1983), 34.

ailesiyle birlikte serbest bırakılarak Hac vazifesi yapmasına izin verilmesi konusunda gerekli işlemlerin yapılmasını ısrarla Rusya ve Osmanlı makamlarına iletmiştir.³²

Şeyh Şâmil'in taşıdığı bu hassasiyeti diğer Kafkasyalı âlim ve şeyhler de taşımaktadır denilebilir. Ayrıca Şeyh Şâmil'in esir düşmesi onları psikolojik travmalara düşürmüş olmalıdır. Ülkeleri işgal altında olduğu için kendilerinin de mahpus edileceklerini tahmin ettiklerinden dolayı Osmanlı Devleti'ne sığınma yolunu bir kurtuluş saymış olabilirler.

Şeyh Şâmil'in esaretinden sonra hicret eden şeyhlerden biri Şâmil'in kayınpederi Seyyid Cemaleddin Gazikumukî'dir. Kendisi Nakşibendiyye'nin Hâlidîyye kolu şeyhlerindendir. Şeyh Cemaleddin Efendi, Dağıstan kadısı olması için Rusların yaptığı teklifi reddedip Osmanlı topraklarına ailesi ve hizmetindeki müritleriyle hicret etmiştir. Osmanlı yetkililerine gönderdiği mektupta Rusların böyle bir teklifte bulunmasının amacının bozgunculuk ve bölüp parçalama olduğunu belirterek kendisi, ailesi ve müritlerinin geçimleri için yardımcı olunmasını talep etmiştir. Cemaleddin Efendi'nin bu talebi uygun görülmüştür.³³

Şeriata uyma hususunda çok hassas olan Şeyh Şâmil, bir yandan Rusya'da kalmaları durumunda gelecek nesillerinin Hristiyanlaşabileceği korkusuyla Osmanlı Devleti'ne hicret etmeyi isterken öte yandan kayınpederi Şeyh Cemaleddin Efendi de Rusya'nın kadılık teklifini kabul etmeyip hicreti tercih ettiğini ifade etmiştir.

Şeyh Şâmil'in geri kalan ömrünü Hicaz'da geçirme düşüncesi diğer âlim ve şeyhlerin çoğunda da vardır. Cihad ve vatan savunması İslâm'a göre farz bir ibadettir. Kafkasyalı âlim ve şeyhler de bu farızayı yerine getirmişler ise de vatanlarının işgaline engel olamamışlardır. Onlar işgal, baskı ve zulüm altında ilim ve irfan hizmetini sürdürme imkânını kaybettiklerini düşünerek hicretten başka bir çare görememişlerdir. Diğer yandan İmam Şâmil başta olmak üzere âlim ve şeyhlerin geri kalan ömürlerini mücavir olarak Mekke veya Medine'de yaşamak istedikleri belgelerde görülmektedir. Buradan hareketle onların hicret kararlarındaki en büyük sâiklerden birinin de düşman elinde esir kalmak suretiyle nesillerinin dinlerini

32 Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Tercüme Odası [HR. TO]*, No. 387, Gömlek No. 37; BOA, *MVL*, No. 398, 41a; BOA, *MVL*, No. 396, 49a.

33 Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemi [A. MKT. MHM]*, No. 239, Gömlek No. 39a; BOA, *MVL*, No. 646, 69a; BOA, *MVL*, No. 408, 15a.

kaybetme endişesine kapılmalarının yanında hayatta iken hac vazifesini de yapabilmek, hatta mücavir olarak vefat etmek arzusu olmuştur diye biliriz. Şimdi onlardan bazısının bu arzularını ortaya koyan belgelerden birkaç örnek vereceğiz.

Hac vazifesini ifa etmek isteyen âlim ve şeyhlere devlet de gerekli kolaylığı göstermiştir. 29 Zilkade 1276 /18 Haziran 1860 tarihli belgede Dağıstan muhacirlerinden hac niyetiyle Hicaz'a gitmek isteyen Abdullah Efendi'nin vapurla İskenderiye'ye gönderilmesi kaptan paşaya emredilmiştir.³⁴

13 Şevval 1277/24 Nisan 1861 tarihli belgeden anlaşıldığına göre Dağıstan ulemâsından Hasan Efendi de Hicaz'a hicret etmiştir. Belgede bu zatın İstanbul'a gelen zevcesi Zeynep ile kayını İsmail'in tekrar mücavir olmak niyetiyle Hicaz'a hareket ettikleri belirtilerek gereken yardım ve kolaylığın gösterilmesi konusunda Mısır ve Cidde valileri ile şeyhülhareme talimat verilmiştir.³⁵

21 Şevval 1278/21 Nisan 1862 tarihli belgede, yine Çerkes muhacirleri arasındaki âlimlerden İbrahim Efendi'nin mücavir olarak Medine'ye yerleşmek istediği belirtildikten sonra bunun gerçekleşmesi için kendisine işlerinde yardımcı olunması ve hakkında hürmet gösterilmesi Cidde valisi ile şeyhülhareme emredilmiştir.³⁶

34 "Taraf-ı 'âli-i hazret-i kapudâniye- Dağıstan muhacirlerinden Abdullah Efendi'nin ifâ-yı farîza-i hacc-ı şerîf niyyet-i hayriyyesiyle cânib-i Hicâz-ı mağfîret-tıraza azîmet ideceğinden bahisle vapura irkâben İskenderiye'ye i'zâmı hususunu müsted'î takdîm eylediği arzuhâl manzûr-ı 'âli-i kapudânileri buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla emr u irâde hazret-i men lehül'emrindir." Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektûbî Nezâir ve Devâir Evrakı [A.MKT. NZD], No. 315, Gömlek No. 42a.

35 "Mısır ve Basra Valileriyle Şeyhülhareme-i Cenâb-ı Nebeviyyeye-Dağıstan ulemâsından olub bundan akdem Cânib-i Hicâz'a hicret etmiş olan Hasan Efendi'nin Dersaadet'e gelen zevcesi Zeynep Hâtûn ile kayını İsmail Efendi li-eclî'l-mücâvere Hicâz-ı mağfîret-tıraza müteveccihen bugün ol tarafa 'azîmet etmiş olduklarından haklarında hürmet ve husûsât-ı vâkı'alarında dahî mu'âvenet-i lâzîminin ifâsı husûsunda lâzım gelen me'mûrine emr u tenbîhe himem-i 'aliyye-i âsafâneleri derkâr buyurulmak bâbında emr u fermân hazret-i men lehül'emrindir." Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektûbî Umum Vilâyât Evrakı [A. MKT. UM], No. 467, Gömlek No. 58a.

36 "Cidde vâlisiyle şeyhülhareme hazretlerine-Muhacirîn-i Çerâkise ulemâsından İbrahim Efendi'nin mücâvereten ikâmet etmek üzere bu kere Medîne-i Münevvere cânib-i 'âlisine 'azîmet edeceği Muhacirîn Komisyonu reisi devletlü paşa hazretleri tarafından bâ-tezkire iş'âr olunmuş ve kendisi şâyân-ı hürmet dâ'iyândan bulunmuş olmağla mûmâ ileyhın husûsât-ı vâkiasında teshîlât ve mu'âvenet-i lâzîminin icrâsıyla hakkında dahî hürmet ve ri'âyet-i lâyikanın ifâsına himmet buyurmaları siyâkında şukka." BOA, A.MKT.UM, No. 556, 81a.

Ankara vilayeti Sungurlu kazası Saraycık köyünde mukim Mirza Bey oğlu Mehmed Arslan Bey'in istidasının gereğinin yapılması hakkındaki 31 Ocak 1912 tarihli belgede ise Çerkes Kanugo sülalesinden Kadîrî Şeyhi Aytek oğlu Ahmed Raşid Efendi'nin hicret sırasında mücavir olarak Medine'ye yerleştiği ve orada vefat ettiği bilgisi bulunmaktadır.³⁷

Mücavir, kelime manası itibarıyla komşu ve hem-civar demektir. Kavram olarak ise bir büyük mabet veya türbenin yanında uzleti seçip ibadet eden kimseye denir.³⁸ Kafkasyalı âlim ve şeyhleri Hz. Peygamber'e mücavir olma arzusuna iten en büyük sebep vatanlarını düşman işgalinden kurtaramamalarıdır. Bundan dolayı içine düştükleri derin rûhî boşluğu bu şekilde doldurabilirlerdi. Yukarıda bahsettiğimiz Şeyh Şâmil de aynı arzuyla Medine'de Hz. Peygamber'in yanında zâhidâne bir hayat yaşamayı, İstanbul'da kendisine tahsis edilen konakta yaşamaya tercih etmiştir. Diğer âlimler ve şeyhlerden de bu istekle Mekke ve Medine'de ikamet edenler olmuştur. Tabii ki ulemâ ve meşâyih'in tamamı Hicaz'a yerleşmiş değildir. O dönemde Osmanlı topraklarının her yerine iskân edilen muhacirler arasında âlimler ve şeyhler de bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti Kafkasya'dan hicret eden muhacirleri köyler kurarak iskân etmiş, bu süreçte yevmiyelerini de vererek perişan kalmamaları için destek olmuştur. Muhacirlerin geçimlerini temin için yeterli miktarda arazi ve birer çift öküz verip normal hayatlarına dönmelerini ve kendi

37 "Hâriciye Nezâret-i Celîlesi Câmib-i Âlisine-Ma'rûz-ı çâkerânemdir; Kafkasya'dan hicretle Medîne-i Münevvere'de mücâvereten ikâmet etmekte iken birkaç sene mukaddem vefât eden Kanugo sülâlesinden tarikat-ı 'aliyye-i Kâdiriyye meşâyihinden Aytek oğlu Ahmed Râşid Efendi'nin Kafkasya'da veresesinin bâ-vekâletnâme vekili bulunmaklığım hasebiyle müteveffâ-yı mûmâ ileyhın menkûl ve gayr-i menkûl terekisi her kaç kuruştan ibâret ise Dersaadet'e celbi husûsunda muktezâ mu'âmelenin ifâsına müsâ'ade-i celîle-i nezâret-penâhîlerinin şâyân buyurulmasını istid'â ve istirhâm eylerim. Ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehül-emrindir. 18 Kânûn-ı Sâni 1327. Ankara Vilayeti Sungurlu Kazası'nda Saraycık Karyesi'nde Mirza Bey oğlu Mehmed Arslan" Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Umûr-ı Hukûk-ı Muhtelite* [HR. UHM], No. 117, Gömlek No. 56, 1a. Günümüzde Çorum ili Sungurlu ilçesine bağlı olan Saraycık köyü, mensubu bulunduğum Çerkes muhacirlerinden Besleney kabilesinden Hacı İshak Efendi, kardeşleri ve taallukatının 1864 sonrasındaki göçler sırasında iskân edildiği köydür. Nüfus kaydımız bu köydedir. Dedelerimiz göç öncesinde Kuzey Kafkasya'nın Besleney bölgesinde Beğmizey (Begmirza)'de ikamet etmekteydiler. Büyük dedemiz ilim ehlinde Hacı İshak Efendi'dir. Dedemin babası Yahya Efendi de hicret sırasında onunla gelmiştir. Yahya Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi benim dedemdir. Dedem Mehmed Efendi Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Çorum ve Sungurlu köylerinde uzun yıllar imam-hatiplik yapmıştır.

38 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), "Mücâvir", 1290.

el emekleriyle hayata tutunmalarını temin etmeye çalışmıştır.³⁹ Tabii ki gelen muhacirler içerisinde belirttiğimiz gibi etrafında talebe ve müritleri olan âlimler ve şeyhler de bulunmaktaydı. Öteden beri ilim ve irfan ehli zatları maddi ve manevi yönlerden destekleyen Osmanlı Devleti, Kafkasyalı muhacirler içerisindeki âlim ve şeyhlere de vazife tevcihi yaparak ilim ve irfanlarından yararlanmak cihetine gitmiştir. Zaten bu âlimleri Kafkasya'da iken de desteklemiştir. Bunun sebebi, Kafkas halklarından o dönemde eski dînî inanç ve ibadetlerini sürdürenlerin bulunmasıydı. Bu âlimler İslâmiyet'in benimsenmesini sağlarken Rus işgaline karşı da dolaylı olarak direnişin altyapısını oluşturmuşlardır. Mesela 11 Safer 1212/5 Ağustos 1797 tarihli belgede, Kabartay'daki Rus işgali sebebiyle göçtüğü Karaçay'da yaptırdığı camide üç yüz civarında talebe okutan Kabartay ulemâsından Hacı İshak Efendi'ye maaş bağlanması muamelesinden bahsedilmektedir. Hacı İshak Efendi âlimlerin seçkinlerinden- dir. Moskof işgali sebebiyle bulunduğu yerde rahat edemeyip ailesi ve çocuklarıyla birlikte Karaçay'a hicret etmiştir.⁴⁰ Hacı İshak Efendi'nin yüz kadar talebesinin bulunması o dönem için oldukça fazla sayılabilecek bir rakamdır. Bu talebelerin de bulundukları ortamlarda İslâmiyet'i anlattıkları düşünülecek olursa önemli hizmetler yapıldığı anlaşılır. Her ne kadar memleketi işgal edilmiş olsa bile yılmayan Hacı İshak Efendi ilim ve irfanı Kafkasya'da yayma hizmetini Karaçay'a taşımış olmaktadır. İslâmiyet'in halk arasında benimsenmesi sonucunda ise işgalcilere karşı bir mukavemet de oluşmaktadır.

24 Rebiülâhîr 1215/14 Eylül 1800 tarihli belgede belirtildiğine göre, Çerkes İsmail Efendi de Çerkesistan'ın Şapsığ bölgesinde bir cami ve

39 Kafkas muhacirlerine yapılan bu tür devlet destekleri hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Özсарay, *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, Savaş ve Sürgün*; Kemal Gurulkan vd., *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*.

40 “Kabartay'da vücûh-ı ulemâdan faziletli el-Hâc İshak Efendi dâileri a'lemü'l-ulemâ olub Kabartay içinde Moskolı mahlût olduğundan rahat idemeyüb iyâl ü evlâdıyla Karaçay nâm mahalle nakl ve müceddeden bir câmi-i şerîf bina ve inşa idüb el-yevm üç yüz mikdârı talebe-i ulûm ile mahall-i mezkûrda iskân itmekle ancak efendi-i mûmâ ileyhın hâli diğergün olub şâyeste-i inâyet ve sezâvâr-ı merhamet bir dâileri olmağla terahhûmen mikdâr-ı kifâye maaş tayîn buyurulub mesrur buyurulmak bâbında emr u fermân devletli inâyetli sultanım hazretlerindir. İzzetli Defterdar Efendi, Mûmâ ileyh bi'l-vücûh şâyân-ı inâyet olduğu tahkîk olmağla emr-i maaşda zarûretten vareste olacak veçhile maaş tevcihini ilâm eyliyesün deyû. 5 Safer 1212” Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maarif* [C.MF], No. 19, 943a.

medrese yaptırmıştır. İsmail Efendi talebeler için gerekli kitapların⁴¹ İstanbul'dan gönderilmesi isteğinde bulunmuş ve bunun üzerine istenen kitaplarla birlikte kâğıt, kalem ve mürekkep de satın alınıp teslim edilmiştir. Bu örnekte de görüldüğü üzere Kafkasyalı âlimler sadece dînî ibadetlerin ifası vazifesiyle yetinmeyerek cami yanında kurdukları medreselerde İslâmiyet'in ilmen de öğretilmesi amacına yönelik olarak talebe yetiştirmeye gayret etmişlerdir. Eğitim için gerekli kitaplar orada bulunmadığından İstanbul'dan temin edilmiştir. Kitap isimlerine bakıldığında talebelere Arapça, fıkıh ve İslâm ahlâkı bilgileri öğretildiği anlaşılmaktadır. Belgede, defter kayıtlarına bakılması sonucunda daha önce de Abaza kabilesi içindeki ilim talebeleri için kitaplar satın alınıp gönderildiğinden de bahsedilmektedir.⁴² Bu medreselerden mezun olan talebelerin ise Kafkasya'nın çeşitli yerleşim birimlerindeki camilerde imam ve hatip olarak görev aldıklarını tahmin etmekteyiz. Medreselerden yetişen

41 Çerkes İsmail Efendi tarafından istenen kitaplar şunlardır: *Mushaf-ı Şerif*, *Mesâbih-i Şerif*, *Tenbîhü'l-Gâfilin*, *Mecâlisü'l-Ebrâr*, *Dürer*, *Mültekâ*, *Mültekâ Şerhi* (Kassâbzâde), *Kudûrî*, *Ta'limü'l-Müte'allim Şerhi*, *'Aliyyü'l-Kârî*, *Luğat-ı Ahterî*, *Sarf Cümlesi*, *Maksûd Şerhi Matlûb*, *Molla Câmi*, *Nahiv Cümlesi*, *Molla Câmi Şerhi Muharrem*, *Etâlî-İzhâr Şerhi Evâlî*, *İzhâr-ı Mağribî*, *Şifâ-i Şerif*, *Şir'atü'l-İslâm*, *Şir'atü'l-İslâm Şerhi Seyyid Ali*, *Ali Efendi Fetâvâsı*, *Ferâizden Seyyid Şerif*, *Cerîde*, *Amme Cüzü*, *Tebareke Cüzü*, *Elif Cüzü*, *Kâfiye-i Mağribî*, *İhyâü Ulûmiddîn*, *Birgivi Şerhi*. BOA, C.MF, No. 25, 1245a.

42 "Çerâkise kabilesinden İsmail Efendi dâ'ilerinin Bâb-ı Âlî'ye takdîm eylediği bir küt'a arzuhâli mefhûmuunda Çerâkise hudûdunda Şapsığ kabilesi derûnunda binâ eylediği câmi-i şerif ve medresede talebe-i 'ulûm kesret üzere olub ancak şerâit-i İslâmiyye'yi ta'lim ve ta'allümde kütüb-i fıkhiyye ve sâireye ihtiyâçları ber-kemâl ve ol diyârda tedârîki emr-i 'asir idiği be-dîdar olduğun beyân ile takdîm eylediği defterde muharrer kütüb-i fıkhiyye ve sâirenin mübâyâ'a ve i'tâsma müsâ'ade-i seniyyeleri erzân buyurulmasını tahrîr ve istid'â ve zikrolunan câmi-i şerif ve medresede talebenin kesreti olduğundan bu misüllü kütüb ve evrâk ve sâir edevât-ı 'ilmiyyeye muhtâc oldukları ecilden mübâyâ'a ve i'tâs bâ'is-i ecr-i cezîl idiğini sâdır olan fermân-ı 'âililerine imtisâlen sâbıkan Surre-i Hümayûn Emîni Memiş Efendi kulları me'mûren i'lâm etmekle manzûr-ı sâmilere buyuruldukda ta'lim-i şerâit-i İslâmiyye zımında mukaddem dahî Anapa cânibine kütüb-i mukteziye mübâyâ'a ve irsâl olunmuş olmağla kuyûddan ba'de't-tahkîk muktezâsı seri'an i'lâm olunmak bâbında fermân-ı 'âilileri sudûr etmekle mücebince kuyûda mürâca'at olundukda bundan akdem Abaza kabâili derûnunda sâkin talebe-i 'ulûm lâzimesi içün hâcegândan Mehmed Ragıb Efendi kulları ma'rifetiyle mübâyâ'a ve irsâl olunan derkenârda mestûr-ı mikdâr kelâm-ı kadîm hediyeleri ve kütüb-i sâire bahâları olarak bin yedi yüz altmış bir kuruşun i'tâsı içün bin iki yüz on iki senesi Rebûülevvelî'nde hazîne tezkiresi verilmiş olduğu Başmuhasebe'den derkenâr olunmuşdur. Bu sûretde kelâm-ı kadîm ve kütüb-i mezkûrenin sâbıkına tatbik ederek münâsibi veçhile bu kulları ma'rifetiyle mübâyâ'ası husûsu muvâfık-ı re'y-i sâmilere ise emr u fermân devletlû sa'âdetlû sultânım hazretlerindir. İzzetlû Defterdâr Efendi-Münâsibi veçhile sâbıkına tatbik olunarak mübâyâ'ası husûsunun iktizâ-yı nizâmına mübâderet eyliyesün deydü. Fî 24 Rebûülâhîr sene 1215" BOA, C.MF, No. 25, 1245a.

talebelerin halkı Rus işgaline karşı bilinçlendirerek Osmanlı Devleti ile iyi ilişkilerin kurulmasına çalıştıkları da söylenilebilir. Belgelerde görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, Kafkasyalı ilim ve irfan ehlinin dînî hizmetlerini ifada her türlü kolaylığı göstermiştir. Bu ilmî çalışmaların Rus işgaline karşı Çerkes seddi kurulması⁴³ için alınan tedbirler kapsamındaki devlet doktrini çerçevesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Oralarda ilmî temellere dayalı olarak İslâmiyet'in güçlü bir şekilde yerleşmesi, devlet işlerinde şeriat hukukuna geçilmesi ve halkın cihada iştirakinin sağlanması amaçlanmıştır. Bundan dolayı Kafkasya'ya eğitim ve cihat maksadıyla âlimler tayin edilmiştir. Osmanlı Arşivi'ndeki tarihsiz bir belgeye göre, Müderris Mehmet İzzet Efendi'nin şer'î hususları istişare ve halka dînî bilgileri ve cihadın faziletlerini öğretme göreviyle Çerkesistan'a gönderilmesi bu durumu ispatlamaktadır.⁴⁴

Memleketlerinde iken desteklenen Kafkasyalı âlim ve şeyhlerin hicretlerinden sonra da vazife tevcihi ile rahatça görevlerini yapabilmelerinin önü açılmıştır. Muhacirler arasındaki imam ve hatipler, âlimler ve şeyhler içinde bulundukları toplumun dînî vazifelerinin ifasında yardımcı olmuşlardır. Bu ilim ve irfan ehlinin maişetleri konusunda ise devlet tarafından her türlü destek verilmiştir. Bunlara yevmiye verilmiş, misafirlik müddetleri uzatılmış, yol paraları karşılanmış, vazife tevcihleri yapıp maaş bağlanmış. Mesela, 4 Safer 1278/11 Ağustos 1861 tarihli belgeye göre, Dağıstan ulemâsından Şeyh Hacı Hafız Ali el-Asker Efendi'ye yevmiye ve taamiye tahsis edilmiş, yine ulemâdan Habbay Efendi'nin misafirlik müddeti uzatılmıştır.⁴⁵ 14 Rebîülâhîr 1278/19 Ekim 1861 tarihli belgede

43 Bu siyaset, Rusya'nın Kırım'ı işgali sonrasında devreye sokulmuştur. Osmanlı Devleti ile Çerkesya arasındaki siyasi ilişkilerin artırılması ve bölgede İslâmiyet'in canlandırılması çalışmaları yürütülmüştür. (bk. Mehmed Haşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes (Anapa ve Çerkesya Hatıraları)*, haz. Mustafa Özсарay (İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2012).

44 "Tezkire-i Sâmîyye-Husûsât-ı Şer'iyye'yi istişare ve tefhîm-i mevâ'iz ve fezâil-i cihâdiyye me'mûriyetiyle Çerkesistan'a i'zâmı muktezâ-yı irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâneden olan müderrisîn-i kirâmdan sâbikan Beytûlmâl Kassâmı Mehmed İzzet Efendi'ye yedi bin beş yüz kuruş harcırah ve beş bin kuruş maaş verilmesi ve bu maaşın iki bin kuruşu münâsib kuzâttan uyuşturulacağı taraf-ı vâlâ-yı Meşihat-penâhî'den beyân olunmağla kusûr üç bin kuruşun tertibât-ı ihtiyâtiyyeden olmak üzere Hazîne-i Celile'den tesviye edilmesi meclis-i husûsda tensib kılınmış ise de ol bâbda her ne veçhile emr u fermân- hazret-i pâdişâhî mûte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfi icrâ olunacağı beyanıyla tezkire." Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Amedî Kalemi Evrakı [A. AMD], No. 94, Gömlek No. 56a.

45 "Mâliye Nazırına-Dağıstan ulemâsından Şeyh Hacı Hâfız Aliyyü'l-Asker Efendi'ye dilediği mahalde ikamet etmek üzere işbu mâh-ı Temmuz'un on beşinci gününden itibaren iki mâh müddetle

belirtildiğine göre, Çerkes muhacirleri ulemâsından Hasan Efendi'nin mahlûl maaşının yine Çerkes muhacirlerinden Kabartay ulemâsından Mehmed Efendi'ye tahsisi yapılmıştır.⁴⁶ 4 Zilkade 1278/3 Mayıs 1862 tarihli belgede, Misafir olarak Merzifon'da bulunan ulemâdan Çerkes Mehmed Efendi'nin uhdesine Amasya veya Canik'de bir cihet tevcih edildiği belirtilmektedir.⁴⁷ 9 Cemâziyelâhir 1324/31 Temmuz 1906 tarihli belgeye göre, Maraş sancağının Andırın kazasına bağlı Kuzutepe köyünde inşa edilen camiye, imamlık ve köydeki Çerkes muhacirleri ile civar köylerdeki ahalinin evlatlarına farz olan dini bilgileri öğretmek için Şeyh İsmail Efendi tayin edilmiştir.⁴⁸ Yine 28 Rebîülâhir 1340/29 Aralık 1921 tarihli belgede, Kafkasya'da şer'î ilimleri öğretmekte iken İstanbul'a hicret eden Kuban Müftüsü Hacı Zekeriya Efendi'ye hükümet tarafından kolaylık gösterilmesine dair padişahın emir buyurması üzerine Meclis-i Vükela kararıyla maaş tahsis edildiği bilgisi vardır.⁴⁹

yevmi on kuruş taâmiye tahsîsi tensib olunmuş olmağla icâbının icrâsı husûsuna himmet buyurular deyû. Bu dahi-Ulemâdan Habbay Efendi'nin münkaziye olan müddet-i müsâferetinin iki mâh daha temdîdi tensib olunmuş olmağla icâbının icrâsı husûsuna himmet buyurular deyû" BOA, A.MKT.NZD, No. 362, 6a.

46 "Muhâcirin Komisyonu Riyâset-i Celîlesine-Çerkes muhâcirlerinden ve Kabartay ulemâsından Mehmed Efendi'nin yine muhâcirin-i merkûme ulemâsından olub bu def'a vefât eden Hasan Efendi 'uhdesinden mahlûl olan altı yüz kuruş ma'âşın kendisine tahsîsi istid'âsıyla takdîm eylediği arzuhâl manzûr-ı vâlâları buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla bi't-tahkîk icâbının iş'ârı husûsuna himmet buyurmaları siyâkımda tezkire." BOA, A.MKT.NZD, No. 372, 57a.

47 "Amasya ve Canik Mutasarrıflarına-Müsâfereten Merzifon kazâsında olub Amasya ve Canik sancaklarından birisinde temekkün edecek olan ulemâdan Çerkes Mehmed Efendi 'uhdesine hall vukû'unda münâsib bir cihet tevcihi husûsı Muhâcirin Komisyonu Riyâset-i Celîlesi câmininden bâ-tezkire ifâde olunmuş ve kendisi ulemâdan ve ed'iyye-i hayriyyesiyle i'tinâm olunur zevâtıdan olarak şâyeste-i âtufet bulunmuş olmağla is'âf-ı istid'âsı mütevakıf-ı himmet-i şerîfeleri idiği beyânıyla şukka." BOA, A.MKT.UM, No. 561, 3a.

48 "Muhâcirin-i İslâmiyye Komisyon-ı Âlisi-Maraş sancağının Andırın kazasına tâbi Kuzutepe karyesinde edâ-yı salât ve taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfet-penâhîlerine ifâ-yı da'avât için iâne-i muhâcirin ile te'sîs ve inşâ edilmiş olan câmi'-i şerîfde imâmet ve karye-i mezkûrede mutavattın muhâcirin-i Çerâkise ile civâr kurâ ahâlîsi evlâdının ferâiz-i dîniyyelerini ta'lim etmek için şeh-rî iki yüz kuruş ma'âşla ulemâ-yı Çerâkise'den Şeyh İsmail Efendi'nin ta'yîni bâ-arzuhal istid'â olunub efendi-i mûmâ ileyhî vazâif-i mezkûreyi ifâyâ iktidârı bi'l-imtihân sâbit olduğundan..." Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sarayı Mûtenevvia Evrakı [Y.MTV], No. 289, Gömlek No. 132a.

49 "Kafkasya'da 'ulûm-ı şer'iyye tedrisâtıyla meşgûl iken Dersaadet'e hicret eden ve hükümet-i seniyyece teshîlât-ı mümkineye mazhariyyeti emr u fermân buyurulan Kuban Müftisi el-Hâc Zekeriyya Efendi'ye muvâsât tertibinden münâsib mikdâr ma'âş tahsîsi hakkında istizânı mütezammın Mâliye Nezâreti'nden vârid olan Kânûn-ı Evvel 1337 tarihli ve 59 numaralı tezkire okundu.-Mûmâ ileyhe tertib-i mezkûreden altı yüz kuruş ma'âş tahsîsi tensib idiğinden ifâ-yı muktezâsının nezâret-i müşârûn ileyhâya tebliği tezekkür kılındı." Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela [MV], No. 222, Gömlek No. 215a.

Bu örnekler de gösteriyor ki Kafkasyalı âlim ve şeyhler hicret sonrasında Osmanlı Devleti'nin sunduğu yeni imkânlarla ilim ve irfan sahasındaki hizmetlerine yeni yurtlarında da devam etmişlerdir.

Sonuç

Kafkasyalı âlim ve şeyhler gazavât hareketinde aktif olarak yer almışlardır. Rus işgaline karşı mücadele eden liderleri Şeyh Şâmil'in esir düşmesiyle dînî hassasiyetleri ve işgalci Rusya idaresinin baskılarından endişeleri gereğince hicreti tercih etmişlerdir.

Bu âlimler ve şeyhler Osmanlı Devleti'nin vazife ve maaş tahsislerinden istifade ile geçimlerini temin ederken iskân edildikleri yerlerde ilim ve irfan eğitimine de devam etmişlerdir. Onların irşad hizmeti halifeleri aracılığıyla günümüzdeki bazı tarikatlarda da devam etmektedir. Şeyh Şâmil başta olmak üzere âlim ve şeyhlerin bir kısmı ise Hicaz bölgesinde yaşamayı tercih etmişler ve kutsal beldelerde son nefeslerini vermek istemişlerdir.

Osmanlı Arşivi belgelerine göre yapılan bu çalışmada Kafkas gazavâtında hizmeti geçen ve muhacir olarak Osmanlı topraklarına gelen Kafkasyalı âlim ve şeyhler konu edinilmiştir. Ortaya çıkan veriler Kafkasya'nın İslâm kültür ve medeniyetinin önemli ilim ve irfan havzalarından biri olduğunu göstermektedir. Bu konuda yeni araştırmalar yapmaya ihtiyaç vardır. Böylece Kafkasya ilim ve irfan ehlinin Osmanlı ilim ve irfan ehliyle ilişkilerinin boyutları ve bu zatların hizmetleri daha ayrıntılı olarak ortaya çıkacaktır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı* [TS.MA.e]. No. 686, Gömlek No. 5. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun* [HAT]. No. 3, Gömlek No. 74. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun* [HAT]. No. 2, Gömlek No. 48. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun* [HAT]. No. 1351. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun* [HAT]. No. 1011-B. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Mektûbî Kalemi* [HR.MKT]. No. 204, Gömlek No. 64-4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Tercüme Odası Evrakı* [TO]. No. 387, Gömlek No. 37. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Umûr-ı Hukûk-ı Muhtelite Evrakı* [HR. UHM]. No. 117, Gömlek No. 56. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ* [MVL]. No. 408, Gömlek No. 15-2. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ* [MVL]. No. 398, Gömlek No. 41. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ* [MVL]. No. 396, Gömlek No. 49. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ* [MVL]. No. 646, Gömlek No. 69. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ* [MVL]. No. 408, Gömlek No. 15. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Amedî Kalemi Evrakı* [A.AMD]. No. 94, Gömlek No. 56. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Divan Kalemi Evrakı* [A.DVN]. No. 122, Gömlek No. 54. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Divan Kalemi Evrakı* [A.DVN]. No. 79, Gömlek No. 70. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı* [A.MKT.MHM]. No. 239, Gömlek No. 39. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektûbî Nezâir ve Devâir Kalemi Evrakı* [A.MKT.NZD]. No. 315, Gömlek No. 42. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektûbî Nezâir ve Devâir Kalemi Evrakı* [A.MKT.NZD]. No. 362, Gömlek No. 6. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektûbî Nezâir ve Devâir Kalemi Evrakı* [A.MKT.NZD]. No. 372, Gömlek No. 57. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektûbî Umum Vilâyât Evrakı* [A.MKT.UM]. No. 467, Gömlek No. 58. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektûbî Umum Vilâyât Evrakı* [A.MKT.UM]. No. 556, Gömlek No. 81. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektûbî Umum Vilâyât Evrakı* [A.MKT.UM]. No. 561, Gömlek No. 3. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maarif* [C.MF]. No. 943. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maarif* [C.MF]. No. 25, Gömlek No. 1245. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sarayı Mütenevvia Evrakı* [Y.MTV]. No. 289, Gömlek No. 132. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vükela Evrakı* [MV]. No. 222, Gömlek No. 215. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye* [İ.DH]. No. 303, Gömlek No. 19234. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
2. Diğer Kaynaklar
- Arslan, Ahmet Turan. “Hâlid-i Bağdâdî’nin İsmâil-i Şîrvânî’ye Verdiği Hilâfetnâme”. *Reyhan Dergisi*. Erişim 12 Mayıs 2025. <https://reyhandergisi.com/halid-i-bagdadinin-ismail-i-sirvaniye-verdigi-hilafetname/>
- Aydın, Mustafa. “Şeyh Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh-mansur>
- Baddeley, John F. *Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şâmil*. çev. Sedat Özden. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995.
- Can, M. Fatih - Karayel, Erol. *Kuzey Kafkasya Tarihinden Belgeler (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*. İstanbul: Kafkasevi Yayınları, 2010.
- Gurulkan, Kemal vd. *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*. 2 Cilt. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Haşim Efendi, Mehmed. *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes (Anapa ve Çerkesya Hatıraları)*. haz. Mustafa Özсарay. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2012.
- Kadarî, Hasan. *Âsâr-ı Dağıstan*. Rusça çev. A. Hasanov. Türkçe çev. Musa Ramazan. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2003.
- Karâhî, Tahir. *İmam Şâmil’in Hâtıratı*. haz. H. Ahmet Özdemir. Ankara: Semerkand Yayınları, 2001.
- Orkhan, Musakhanov. “İsmail Sirâceddin Şîrvânî’nin Hayatı, İcazeti, Halifeleri ve Risaleleri”. thk. ve çev. Orkhan Musakhanov. *Risâleler Müceddidî-Hâlidî Nakşîliğin Esasları*. ed. İsmâil Sirâceddin Şîrvânî. 24-33. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2018.
- Özel, Ahmed. “Hicret’in Fikhî Yönü”. *Diyanet İlmi Dergi* 19/3 (1983), 29-37.
- Özсарay, Mustafa. *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya-Kuzey Kafkasya İmanı Şeyh Şâmil*. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2021.
- Özсарay, Mustafa. *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya, Savaş ve Sürgün, (1781-1919)*. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2011.
- Özсарay, Mustafa. *Çerkeslerin İslamlaşması*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.

- Şîrvânî, İsmâil Sirâceddin. *Risâleler Müceddidî-Hâlidî Nakşîliğinin Esasları*. thk. ve çev. Orkhan Musakhanov. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2018.
- Tosun, Necdet. “Nakşibendiyye”. *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*. ed. Semih Ceyhan. 611-692. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Uludağ, Süleyman. “Müridizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muridizm>
- Vassâf, Osmanzâde Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. 5 Cilt. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.

